

DAVIDA HARVEYA TEORIA AKUMULACJI PRZEZ WYWŁASZCZENIE. NOWE PERSPEKTYWY BADAWCZE – PRZYPADEK JASONA W. MOORE’A

DAVID HARVEY’S THEORY OF ACCUMULATION
BY DISPOSSESSION: NEW RESEARCH PERSPECTIVES –
THE CASE OF JASON W. MOORE

*Mateusz Kufliński**

— ABSTRAKT —

W niniejszym artykule zrekonstruowana została teoria akumulacji przez wywłaszczenie (APW) Davida Harveya, mająca na celu wyjaśnienie specyfiki akumulacji kapitału w warunkach neoliberalnego kapitalizmu. Sięgając do myśli Marksa oraz Róży Luksemburg, Harvey zaproponował imponującą teorię jakościowej zmiany w obrębie kapitalistycznego sposobu produkcji. Jak jednak przekonywali jego krytycy, koncepcja Harveya zmagą się z przedstawionymi w niniejszym tekście problemami. Rozwiązaniem tych problemów może być szkoła „ekologii-światowej”, przeanalizowana na przykładzie jednego z jej przedstawicieli, Jasona W. Moore’a. Rozwiązując problemy, o których pisali Bin i Ras, wspomniana koncepcja stwarza możliwości, by APW stała się teorią ukazującą pewne kontinuum zmian ilościowych w obrębie kapitalizmu. Innymi słowy,

— ABSTRACT —

This article reconstructs David Harvey’s accumulation by dispossession (ABD) theory aimed at explaining the specifics of capital accumulation under neoliberal capitalism. Reaching back to the thought of Marx and Rosa Luxemburg, Harvey proposed an impressive theory of qualitative change within the capitalist mode of production. However, as his critics have convincingly presented, Harvey’s concept struggles with the problems presented in the text. The solution to these problems appears to be the school of “world-ecology”, analyzed here on the example of one of its representatives, Jason W. Moore. By solving the problems that Bin and Ras wrote about, it creates the possibility for APW to become a theory that shows a certain continuum of quantitative change within capitalism. In other words, Moore’s research perspective

* Uniwersytet Gdański, Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych i Społecznych.

perspektywa badawcza Moore'a wyznacza nowe perspektywy zastosowania APW.

creates new perspectives for the application of APW.

Słowa kluczowe: kapitał; neoliberalizm; kapitalizm; akumulacja przez wywłaszczenie; ekologia-światowa

Keywords: neoliberalism; capitalism; capital; accumulation by dispossession; world-ecology

WPROWADZENIE

Pojęcie akumulacji znalazło się na trwałe w słownikach nauk społecznych. Zazwyczaj jest ono kojarzone i łączone z innym pojęciem – kapitałem. W tym kontekście akumulacja oznacza gromadzenie coraz to większych zasobów dóbr, dzięki którym można wykorzystywać („inwestować”) je do dalszego ich gromadzenia i pomnażania. Cały proces odbywa się dzięki wykorzystywaniu pracy najemnej, a także eksploatawaniu różnego rodzaju zasobów naturalnych – mamy tutaj zatem do czynienia z posługiwaniem się dwoma z trzech „fikcyjnych towarów”, jakimi dla Karla Polanyiego (2010) były oprócz pieniądza, ziemia i praca. Kapitał w tej konfiguracji to proces, polegający na tym, że „pierwotnie wyłożona wartość nie tylko (...) zachowuje się w cyrkulacji, ale zmienia w niej swą wielkość, zwiększa się o pewną wartość dodatkową, czyli pomnaża się. I właśnie ten ruch przekształca wyłożoną wartość w kapitał” (Marks, 1968, s. 174).

Już w tym miejscu widać wątek, który choć niejako wpleciony w tło, jest obecny w całym artykule. Chodzi tutaj mianowicie o radykalne, kartezyjskie rozdzielanie Ludzkości i Natury (Moore, 2003; 2010; 2021), które w społecznej praktyce oznaczało, że Ludzkość stała się „panami i posiadaczami natury” (Kartezjusz, 1996, s. 31). Kartezyjski wynalazek „z jednej strony wyrasta (...) z sytuacji podboju – *locus enuntiationis* filozofa to metropolia – odzwierciedlając ponad stuletnią praktykę kolonizacji Nowego Świata, z drugiej zaś odpowiada na potrzebę legitymizacji i ugruntowania podboju dalszego, wprowadzając figurę podmiotu poza miejscem i czasem, punktu zerowego” (Krupecka, 2021, s. 6)¹. Współcześnie trudno jest skutecznie argumentować za takim podziałem, zgodnie z którym człowiek jest autonomicznym względem Natury bytem, przekształcającym ową Naturę zgodnie z Rozumem, za pomocą pracy najemnej oraz techniki, będącej skądinąd symbolem postępu. Już u Marksa, w szóstej Tezie o Feuerbachu, możemy przeczytać, że „istota człowieka to nie abstrakcja tkwiąca w poszcze-

¹ Więcej na ten temat: (Buck-Morss, 2014; Dobrowolski, 2020).

gólnej jednostce. Jest ona w swojej rzeczywistości całokształtem stosunków społecznych” (Marks, 1961, s. 7).

Jednakże dopiero w ostatnich kilku dekadach zaczęto myśleć o świecie w paradygmacie współzależności, sprzeciwiającym się scjentystycznej, XIX-wiecznej wizji społeczeństwa i XVII-wiecznej wizji Kartezjańskiego podmiotu. Człowiek jest w tym ujęciu jednym z elementów sieci życia, którą to sieć z kolei tworzą aktorzy ludzcy i pozaludzcy (Latour, 2010). Drugą stroną tego samego zjawiska jest proces opisywany przez Hardta i Negriego (2005, s. 205), według których „w imperialnym świecie (...) dialektyka suwerenności między porządkiem obywatelskim i porządkiem przyrodniczym dochodzi do kresu”. Innymi słowy, jakiegokolwiek „zewnątrze” przestało istnieć (Moore, 2003).

W tej interpretacji akumulacja kapitału nie wiąże się po prostu z wykorzystaniem ludzi (pracy najemnej) czy Natury (ziemi, zasobów naturalnych, „siły przyrody” – jak pisał Marks [1984, s. 287] w *Kapitale*). Jest ona możliwa jako efekt czegoś, co Jason W. Moore nazywa „tworzeniem Taniach Natur”, gdzie jak w procesie opisywanej przez Marksa realnej subsumpcji, wszystkie dostępne środki są podporządkowane imperatywowi akumulacji, a w efekcie przezeń zastępowane. Tanimi Naturami stawało się środowisko naturalne, przyroda ożywiona i nieożywiona, ale także ludzie, których człowieczeństwo zanegowano: „praktycznie wszystkich (...) o innym kolorze skóry niż biały, większość kobiet i większość białych mieszkańców obszarów półkolonialnych (np. Irlandii, Polski itd.)” (Moore, 2021, s. 112). Prostą egzemplifikacją owej negacji jest kolonialne określenie rdzennej ludności Peru przez Hiszpanów: *naturales* (Moore, 2021, s. 134). Już na tym etapie widać, że orientacja badawcza Moore’a umożliwia spojrzenie zarówno na historię kapitalizmu, jak i na jego współczesny wymiar z innej perspektywy.

W artykule tym podejmuję zadanie 1) syntetycznej rekonstrukcji teorii akumulacji przez wywłaszczenie (*accumulation by dispossession*, dalej: APW) zaproponowanej przez Davidę Harveya. W tym celu niezbędne jest 2) wyjaśnienie, czym jest akumulacja pierwotna i kapitalistyczna, a zatem sięgnięcie do fundamentów, na których Harvey swoją teorię budował. Do rekonstrukcji tej wykorzystuję niektóre publikacje i wypowiedzi Harveya (2003; 2006; 2008; 2009; 2016; 2019), których uzupełnieniem są prace wobec jego koncepcji krytyczne (Bin, 2018; Ras, 2017). Motywem przewodnim artykułu jest hipoteza o granicach poznawczych APW, związanych z nazbyt kartezjańskim, a zbyt mało Moore’owskim (lub Latouriańskim) rozumieniem relacji człowiek-natura. Stąd, 3) wskazuję na korzyści z zastosowania siatki pojęciowej ekologii-światów

w teorii Harveya. Rozwiązanie to pozwala rozwiązać problemy, które wyartykułowali Bin i Ras, a poza tym otwiera przed APW nowe perspektywy badania neoliberalizmu – zarówno w sensie historycznym, jak i współczesnym².

AKUMULACJA PIERWOTNA I KAPITALISTYCZNA

Pojęcie akumulacji występuje zazwyczaj w dwóch ujęciach: 1) akumulacji kapitału w warunkach kapitalistycznego sposobu produkcji, a także 2) akumulacji pierwotnej. Dla koncepcji Harveya ważne są obydwa te procesy. Pierwszy miał obarczony być, jak każdy poprzedni sposób produkcji, sprzecznościami wewnętrznymi, i jako taki prowadzić do ekonomicznych (klasowych) – a w efekcie, do społecznych, politycznych itd. – nierówności. Upraszczając, proces ten polega na gromadzeniu coraz większych zasobów przez dysponentów kapitału dzięki wyzyskowi siły roboczej w procesie produkcji; w koncepcji Harveya, występując w nieco innej, nowej formie: tam kapitał akumulowany jest de facto przez sam kapitał. Kapitalistyczny (burżuazyjny) sposób produkcji miał być z kolei możliwy dzięki drugiemu ze wspomnianych procesów. Akumulacja pierwotna, jako zjawisko typowo europejskie, „nie jest więc niczym innym jak historycznym procesem oddzielenia wytwórcy od środków produkcji. Proces ten występuje jako «pierwotny», gdyż stanowi prehistorię kapitału i odpowiadającego mu sposobu produkcji” (Marks, 1968, s. 850).

Ważnym z punktu widzenia niniejszych rozważań wkładem do teorii akumulacji były prace Róży Luksemburg. Jednym z jej celów było doprecyzowanie warunków przedstawionej przez Marksa wizji upadku kapitalizmu w związku z jego sprzecznościami wewnętrznymi. Autorka *Akumulacji kapitału* brała oczywiście pod uwagę czynniki wewnętrzne w obrębie kapitalistycznego Zachodu, wyartykułowane przez Marksa, takie jak akumulacja kapitału i związane z tym nierówności w obrębie społeczeństwa klasowego. Zauważyła jednak także czynniki zewnętrzne, tzn. obszary niekapitalistyczne, których istnienie jest fundamentalnym warunkiem funkcjonowania kapitalizmu. Luksemburg zainteresowała urzeczywistnienie wartości dodatkowej, będące środkiem do akumulacji kapitału i jego ekspansji z jednej strony. Z drugiej jednak „zadanie [to] niemożliwe do wykonania dla społeczeństwa składającego się wyłącznie z robotników i kapi-

² Z braku miejsca nie rozwijam wątku ontologii społecznej Latoura, odsyłając zainteresowane nim osoby do prac Andrzeja W. Nowaka (2011) oraz samego Latoura (2010).

talistów”, ponieważ owo urzeczywistnienie, jak i funkcjonowanie kapitalizmu w ogóle, wymaga „takich organizacji czy warstw społecznych, których własny sposób produkcji nie jest kapitalistyczny” (Luksemburg, 1963, s. 330, 332). Mamy tutaj zatem do czynienia z rekapitulacją w pewnym sensie uniwersalistycznych roszczeń kapitalizmu jako sposobu produkcji z *Manifestu komunistycznego*: „Pod groźbą zagłady [burżuazja] zniewala wszystkie narody do przyswojenia sobie burżuazyjnego sposobu produkcji, zniewala je do wprowadzenia u siebie tak zwanej cywilizacji, tzn. do stania się burżua. Słowem, stwarza sobie świat na obraz i podobieństwo swoje” (Marks, Engels, 1949, s. 30) Autorka *Akumulacji kapitału*, wiedząca więcej o kolonializmie aniżeli Marks, świadoma była, że cytowana wizja z *Manifestu* jest niemożliwa do zrealizowania w praktyce.

Nic dziwnego, że Harvey odwołuje się bezpośrednio do Luksemburg (Das, 2017, s. 592). Ostatecznie to jej koncepcja jako jedna z pierwszych poszerzyła teorię akumulacji Marksa o aspekt geograficzno-przestrzenny, co z kolei otworzyło długą dyskusję na temat „zewnątrza”, ale i granic wzrostu oraz imperializmu rozumianego jako zawłaszczanie danych terytoriów przez państwo o danym sposobie produkcji i transformacja procesów produkcji i organizacji pracy społecznej na tych terytoriach tak, aby służyły celom (np. rozwojowi i dalszej ekspansji) sposobu produkcji imperium. W ujęciu Moore’a z kolei problem ten opisywany jest jako splot trzech procesów historycznych: 1) akumulacji pierwotnej („proletaryzacja”) w jej marksowskim rozumieniu, 2) transformacji władzy feudalnej w imperialną („uogólnienie własności prywatnej”), 3) rozwój nauki i sposobów pozyskiwania wiedzy o świecie umożliwiające zwiększenie możliwości wykorzystywanie natury do pracy na rzecz kapitału („alienacja”, przekształcanie natury w „jednostki Natury”) (Moore, 2021, s. 105–106). W szkole ekologii-światów problematyka zewnątrz znika na poziomie semantycznym i raczej ontycznym aniżeli ontologicznym. Europocentryczny (na poziomie semantycznym) – a pojęcie to jest gradacyjne, w mniejszym stopniu występując u Luksemburg, w większym zaś u Marksa – punkt widzenia na rozwój kapitalizmu i akumulacji zostaje zastąpiony tam pojęciem jednej sieci życia, globalnej współzależności.

Wracając do Marksa, jego ujęcie akumulacji pierwotnej, wiązałoby się z połączeniem kwestii materialnych ludzi dotkniętych akumulacją pierwotną z wynikającymi z tego kwestiami społeczno-kulturowymi. Takie ujęcie ma zasadniczo dwie wady: 1) pomija kontekst pozaeuropejskiego zewnątrz rodzącej się w Starym Świecie kapitalistycznej gospodarki (Wolf, 2009), a poza tym 2) pomija także wewnętrzne zróżnicowanie bynajmniej nie homogenicznych społeczności

dotkniętych przez tę akumulację. Trudno dziś analizować procesy akumulacji zachodzące w Europie bez uwzględnienia roli Tanich Natur, wytworzonych choćby w Nowym Świecie (Moore, 2021), ale i tak banalnego z pozoru czynnika, jakim był cukier (Mintz, 1986). Co się z kolei tyczy zróżnicowania wewnętrznego społeczeństwa europejskich, Karl Polanyi (2010, s. 188) jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę, że akumulacja pierwotna przyniosła, poza wyzyskiem ekonomicznym, „dezintegrację kulturowego środowiska”, swoistą kulturową katastrofę. W praktyce oznaczało to transformację wielu praktyk społecznych i treści symbolicznych, w tym transformację dotychczasowej władzy – przeobrażeniom uległa choćby specyfika patriarchy (Wolf, 2009, s. 81–114). Poza tym należy zaznaczyć, że zarówno akumulacja pierwotna, jak i możliwy dzięki niej kapitalistyczny sposób produkcji nie powstał w społecznej próżni ludzi biernych, nieoświeconych, niemających pojęcia o ekonomii. Kapitalizm musiał poradzić sobie z wszechobecną ekonomią moralną, a owo „radzenie sobie” odbywało się poprzez przemoc (Thompson, 1971).

HARVEYA KONCEPCJA AKUMULACJI (APW)

W audycji „Anti-Capitalist Chronicles” na platformie Democracy at Work, Harvey powiedział, że pomysł na koncepcję APW powstał w rozmowie podczas seminarium z jego przyjacielem, Giovannim Arrighim. Harvey wskazał wtedy, że „nie mamy już do czynienia z akumulacją kapitału opartej na eksploatacji siły roboczej w produkcji”, tak jak opisywał to zjawisko Marks, ale mamy do czynienia „z praktykami akumulacji, które tak naprawdę są oparte na wywłaszczeniu” (Harvey, 2019). Co to właściwie znaczy?

Przede wszystkim APW nie powstawała w społecznej próżni – stanowi ona element Harveya ogólnej teorii neoliberalizmu. Przeglądając się przemianom mającym miejsce od lat 70. XX wieku, autor *The Limits of Capital* doszedł do wniosku, że neoliberalizm jest odpowiedzią na potrzebę nowych przestrzeni akumulacji dla kapitału i rozwoju kapitalizmu (Harvey, 2003, s. 156; 2016, s. 60). Względna elastyczność kapitału („elastyczny i zdolny do przystosowania się do nowej sytuacji”) wydaje się jego cechą inherentną, „jeśli kapitalizm napotyka na problemy w Wielkiej Brytanii, przepływa do Ameryki Północnej, a gdy tam ma kłopoty – przepływa do Chin czy Indii” (Harvey, 2009). Jednakże zdaniem badacza mamy do czynienia nie z akumulacją pierwotną w takiej formie, jak pisał o niej Marks, a raczej z uwspółcześnioną jej wersją – stąd właśnie Harvey

(2006, s. xvii) pisze zamiast tego o APW, „kategorii kluczowej do zrozumienia neoliberalnego kapitalizmu i współczesnych form imperializmu”, która „może być postrzegana jako konieczny koszt dokonania przełomu w kapitalistycznym rozwoju z mocnym wsparciem siły państwa” (2003, s. 154). Innymi słowy, wyłączenie w różnych formach, zdaniem Harveya, stało się współczesną cechą historycznego kapitalizmu (Bin, 2018, s. 78).

Pisząc o APW, Harvey (2003, s. 152–169; 2008, s. 214–222; 2016, s. 63–72) wskazuje, że w praktyce mamy do czynienia z:

1. prywatyzacją (i utowarowieniem),
2. finansjeryzacją,
3. zarządzaniem i manipulacją kryzysami,
4. redystrybucją przy udziale państwa.

W 1) prywatyzacji (i utowarowieniu) chodzi o „prywatyzację wszystkiego” (Harvey, 2008, s. 223), a zatem zarówno elementów rzeczywistości społecznej, których prywatyzacja dotychczas była postrzegana jako nie do pomyślenia, takie jak m. in. państwowe emerytury, płatne urlopy, dostęp do publicznej edukacji czy opieki zdrowotnej i innych usług publicznych, np. transportu, ale obejmują one także bardziej tradycyjne procesy utowarowienia siły roboczej i prywatyzacji ziemi (np. w Meksyku czy Indiach), rugowania z niej chłopstwa, przekształcania różnych form własności w prawa wyłącznej własności prywatnej – dotyczy to choćby dóbr wspólnych, takich jak zasoby naturalne czy przestrzeń publiczna miast. Zjawiska te dotyczą także prywatyzacji ludzkich ciał, a zatem handlu niewolnikami, których we współczesnym świecie jest więcej niż kiedykolwiek wcześniej. Dodatkowo ten element APW obejmuje także prywatyzację własności intelektualnej oraz „wyciskanie”, jak pisze Harvey, rent z patentów.

Zjawisko 2) finansjeryzacji możliwe jest dzięki powszechnej deregulacji sektora finansowego, dzięki czemu kapitał można akumulować poprzez manipulację cenami akcji, strukturalne niszczenie przedsiębiorstw, strukturalne niszczenie aktywów za sprawą inflacji, niszczenie przedsiębiorstw za pomocą przejęć, i fuzji. To dzięki finansjeryzacji kapitał mógł stać się jeszcze bardziej elastyczny – powszechną praktyką stało się inwestowanie w różnego rodzaju instrumenty finansowe, czemu równolegle towarzyszyła postępująca deindustrializacja Zachodu z jednoczesnym przenoszeniem dobrze płatnych miejsc pracy w przemyśle i produkcji do Azji, Afryki i Europy Wschodniej, gdzie koszty produkcji były znacznie niższe. APW w sferze finansów „odbywa się poprzez zawłaszczanie nadwyżek w postaci pieniędzy” (Bin, 2018, s. 82).

Pisząc o 3) zarządzaniu i manipulacji kryzysami, Harveyowi chodzi o politykę prowadzoną przez „kompleks Ministerstwo Skarbu USA-Wallstreet-MFW”, polegającą na manipulowaniu zadłużeniem i stopami procentowymi, by doprowadzić do zadłużenia i bankructwa państw. Prowadzenie takiej polityki skutkuje w takich państwach upadkiem polityk publicznych i wysokim bezrobociem, co z kolei wytwarza nadmiarową, niskopłatną siłę roboczą, którą później zatrudnia się w produkcji infrastrukturalnie przenoszonych z Zachodu. Poza tym polityka ta doprowadza też do prywatyzacji na zlecenie MFW i wykupywanie przez zagraniczny kapitał państwowych przedsiębiorstw, umożliwiając drenaż bogactwa i zasobów z krajów biednych do bogatych. Podobną rolę pełni w tej konfiguracji WTO: import tanich (subsydiowanych przez rząd) warzyw czy ryżu z USA, przez Japonię, Tajwan czy Indie wypiera ludność ze wsi do miast (Ras, 2017, s. 596).

Ostatnie zjawisko tworzą 4) redystrybucje przy udziale państwa, po 2008 roku powszechnie kojarzone z hasłami: „prywatyzacji zysków i uspołecznienia strat” lub „socjalizmu dla bogatych”. W praktyce oznaczają one wspomniane subsydiowanie rolnictwa lub wielkich korporacji publicznymi pieniędzmi, w tym przeznaczenie setek miliardów dolarów na program ratowania banków. Zatem chodzi tutaj o redystrybucję bogactwa z dołu do góry, zamiast, jak w państwie dobrobytu, z góry na dół. Poza transferami gotówkowymi na zjawisko to składają się polityki podatkowe doprowadzające do degresywnego systemu, a także brak przeciwdziałania tzw. optymalizacji podatkowej, czyli transferowi środków do rajów podatkowych. Jak ujmuje rzecz Harvey (2006, s. 153): „istnieje niezliczona ilość aktywności (legalnych i nielegalnych) tego rodzaju oddziałujących na kontrolę aktywów przez jedną klasę bardziej niż przez inną”.

Skutkiem APW jest przede wszystkim „przywrócenie władzy klasowej poprzez nierówny rozwój geograficzny” (Harvey, 2003, s. xviii), jej restauracja lub stworzenie warunków dla ukształtowania się nowej klasy kapitalistów, tam gdzie wcześniej jej nie było; wszędzie w praktyce oznaczając szybki wzrost nierówności (Harvey, 2016, s. 60–61). To właśnie dystrybucja bogactwa jest kluczową cechą APW – jako taka jest ona akumulacją dystrybucyjną, nie generatywną. Produkcja była przenoszona, zmieniane na prywatne były inne formy własności itd.

W tym miejscu należy dodać, że Harvey, mimo marksowskiej orientacji badawczej, odżegnuje się od pojęcia wolności jako „uświadomionej konieczności”, co jest zresztą cechą charakterystyczną większości zachodnich marksistów i marksistek. Jak powiedział w jednym z wywiadów: „My, marksiści, powinniśmy w znacznie większym stopniu umieć adaptować do aktualnej sytuacji nasze teorie, nasze teoretyczne konstrukcje” (Harvey, 2009). Tym właśnie jest APW – teorią

akumulacji wyjaśniającą specyfikę nierównego geograficznie rozwoju, zaadaptowaną do świata, w którym dominuje neoliberalny kapitalizm. W rzeczywistości społecznej sprowadza się ona do centralizacji związanych ze sobą „bogactwa i władzy w rękach nielicznych poprzez serię zasadniczych praktyk stosowanych w neoliberalizmie, takich jak prywatyzacja i finansjalizacja” (Mouffe, 2020, s. 57). Cały proces APW w tej konfiguracji wyglądałby następująco:

a) zastana asymetria bogactwa i władzy ze wszystkimi jej zależnościami historycznymi, międzynarodowymi itd. → b) kapitalistyczny imperatyw akumulacji → c) cztery czynniki APW, których wdrożenie możliwe jest dzięki konkretnym decyzjom i regulacjom („deregulacjom”) politycznym → d) ludzie na całym świecie są 1) wywłaszczani z praw wywalczonych w toku walk klasowych (m. in. publiczne emerytury, opieka zdrowotna i inne usługi publiczne, inne niż prywatna formy własności, źródła utrzymania takie jak ziemia czy stabilna praca) lub 2) uniemożliwia im się upodmiotowienie, choćby – w skrajnych przypadkach – negując ich człowieczeństwo, czyniąc towar z ich ciał → e) postępuje „restauracja władzy klasowej”, rosną nierówności, nieliczni bogacą się kosztem większości itd.

Jeśli chodzi o wady APW jako koncepcji teoretycznej mającej na celu wyjaśnienie współczesnego, neoliberalnego kapitalizmu, Bin (2018, s. 79–82) i Ras (2017, s. 611–613) wskazują:

1. chaotyczny charakter,
2. niespójność pojęciowa, która wiąże się ze zbyt dużą obszernością samej koncepcji,
3. traktuje się ją jako warunek kapitalizmu, jak i jego efekt, poza tym nie do końca sprecyzowane jest to, co łączy wszystkie przejawy APW,
4. znaczną jej część „można lepiej opisać jako wywłaszczenie redystrybucyjne”, poza tym „wywłaszczenie niekoniecznie i automatycznie prowadzi do rozszerzonej akumulacji”,
5. „wywłaszczenie może być jej [transformacji kapitalizmu] warunkiem, ale nie wystarczającym”, ponieważ kapitalizm to nie po prostu akumulacja, ale też przekształcanie stosunków własnościowych,
6. w wielu przypadkach opisywanych przez Harveya mamy do czynienia z centralizacją kapitału, a nie jego akumulacją – choć podobne, „ruchy te są odrębne zarówno na poziomie historycznym, jak i teoretycznym”,
7. jej polityczne implikacje: „dominująca sprzeczność, z jaką należy się politycznie skonfrontować, zachodzi między wywłaszczającym a wywłaszczonym, a nie między wyzyskiwaczem a wyzyskiwanym” – dla Harveya APW stanowi główną sprzeczność kapitalizmu, przez co lekceważy kwestię

„rozszerzonej reprodukcji kapitału”, a także podstawowej relacji kapitał–praca (kluczowa staje się relacja wywłaszczający–wywłaszczany, a nie wyzyskujący–wyzyskiwany).

APW zmaga się zatem z licznymi krytykami. Szkoła ekologii–światów (analizowana na przykładzie prac Jasona W. Moore’a) pozwala wyeliminować źródło owych zarzutów.

MOORE WOBEC APW

W powyższych analizach wykazałem, jak teoria Moore’a może tłumaczyć procesy historyczne, takie jak powstawanie kapitalizmu, akumulacja pierwotna, nie pomijając przy tym – wręcz przeciwnie, wskazując na immanentny związek – kolonializmu i innych procesów dziejących się na „zewnątrz”. Moore jako późny uczeń Fernanda Braudela zdaje sobie sprawę ze współzależności procesów ekonomicznych, ekologicznych, społecznych itd., zwracając uwagę nie tylko na czas, ale i na przestrzeń. Droga interpretacyjna Erica R. Wolfa jest dla tego stanowiska teoretycznego komplementarna (Wolf, 2009). Jak jednak teoria Moore’a radzi sobie ze współczesnością?

Do największych różnic między APW a Moorem, poza ontologią społeczną, należy sposób interpretacji procesów historycznych. Harvey, choć sympatyzuje z Braudem i jego badaniami nad kapitalizmem w średniowiecznych miastach włoskich, w APW skupia się na w tym zakresie tradycyjnej interpretacji marksowskiej akumulacji pierwotnej (grodzenia gruntów wspólnych wypychające ludność ze wsi do miast itd.), wskazując, że APW to próba przekroczenia kolejnej bariery, jaką napotkał akumulujący się kapitał – barierą tą okazały się zdobywcze socjalno-bytowe walk klasowych społeczeństw zachodnich. Moore z kolei wskazuje, że proces akumulacji zawsze polegał na tym samym, a po procesach nazywanych akumulacją pierwotną stał się bardziej intensywny (Moore, 2003, s. 433). Zawsze chodziło o przerzucanie na naturę – tworzenie Tanich Natur – kosztów produkcji, niezależnie, czy naturą tą okazywały się lasy, ciała niewolników czy minerały wydobywane w koloniach. Jednym z przykładów, który Moore przywołuje, jest choćby niezbędna dla rozwoju kapitalizmu masowa deforestacja mająca miejsce w państwach Europy, a później także przynajmniej w niektórych koloniach (Moore, 2003, s. 438; 2021, s. 117–118, 125).

W tym sensie neoliberalizm dla Moore’a jest różnicą ilościową, dla Harveya jakościową. Tam, gdzie dla Harveya zaczyna się nowy etap kapitalistycznej aku-

mulacji – APW, tam Moore widzi intensyfikację – owszem, czynioną nowymi środkami – tego samego procesu wytwarzania Tanich Natur, opartego na zasadzie, wedle której „jeśli opłacalność miała wzrastać, a akumulacja kapitału przyspieszać, Tania Praca i wydajna praca wymagały jednego: Taniej energii, pożywienia i surowców” (Moore, 2021, s. 123). Jednakże zasoby taniej energii wyczerpały się (Moore, 2021, s. 113), ponadto „od lat 70. kapitał tak szybko zaczął zawłaszczać i wyczerpywać warunki swojej reprodukcji, że nie jest jasne, czy kapitalizm może przetrwać kryzysy, które wywołuje neoliberalizm. Wystarczy wspomnieć najbardziej spektakularny przykład: zmiany klimatyczne tak drastycznie ograniczą możliwości wzrostu wydajności pracy w rolnictwie, że tania żywność już nie wróci” (Moore, 2010 s. 254). Kolejną barierą jest także możliwość pozyskiwania Taniej Pracy, której zaczyna brakować w państwach azjatyckich, a problem ten zaczyna być widoczny zwłaszcza we współczesnej „fabryce świata” – Chinach (Moore, 2021, s. 135). „Kapitał finansowy wydaje się teraz robić to, co próbowali zrobić europejscy *seigneurs* pod koniec XIII wieku: znajdować nowe sposoby wydobywania bogactwa z gospodarki produkcyjnej” oraz „przemieszczać nadwyżkę niezbędną do reinwestycji” (Moore, 2010, s. 254).

Gdyby skorzystać w APW z siatki pojęciowej ekologii-światów, zniknęłoby od razu zagrożenie ze strony przywołanych powyżej krytyk 1) i 2). Chaotyczność czy niespójność pojęciowa przestałyby być problemem, na co wskazują przeanalizowane przykłady prac Moore’a. APW stałaby się akumulacją Tanich Natur, gdzie to wytwarzane przez rozumiany jako zjawisko historyczne kapitalizm Taniej Natury byłby wywłaszczane. Tutaj zostałyby od razu wyeliminowane zarzuty 3), 4), 5) i 7) – warunkiem kapitalizmu byłoby wytwarzanie Tanich Natur, odbywające się za sprawą licznych, mających umocowanie w historii praktyk, stąd efekty byłyby historycznie różne. Wszystkie przejawy APW łączyłoby poszukiwanie przez kapitał nowych możliwości akumulacji, a zatem nowych możliwości pozyskania taniej energii, pracy itd. Dokładnie tak wygląda połączenie, współzależność charakterystycznych dla neoliberalizmu prywatyzacji (i utowarowienia), finansjeryzacji, zarządzania i manipulowaniem kryzysami oraz redystrybucją przy udziale państwa. To jedynie ilościowo różne zjawiska, od handlu niewolnikami w XVIII wieku czy deforestacji w wieku XVI. W tej perspektywie nie mielibyśmy do czynienia z żadnym „wywłaszczeniem redystrybucyjnym”. Zamiana różnicy jakościowej w APW na ilościową całkowicie eliminuje problem 5). Kluczowa stałoby się właśnie wspomniana w zarzucie 7) relacja wyzyskujący-wyzyskiwany, dokonałoby się jednak przesunięcie – przedmiotem wyzysku byłyby Taniej Natury. Jedynie w sprawie zarzutu 6) można mieć pewne wątpliwości, z drugiej

strony wydaje się on wtórny wobec skali katastrofy klimatycznej – akumulacja będzie stawała się coraz bardziej tożsama z centralizacją, gdy geograficznie zacznie zmniejszać się powierzchnia łądów zdalnych do życia.

PODSUMOWANIE

Zrekonstruowana w niniejszym artykule teoria APW Davida Harveya miała na celu wyjaśnienie specyfiki akumulacji kapitału w warunkach neoliberalnego kapitalizmu. Sięgając do myśli Marksa, a także Róży Luksemburg, Harvey zaproponował imponującą teorię jakościowej zmiany w obrębie kapitalistycznego sposobu produkcji. Jak jednak przekonująco przedstawili jego krytycy, koncepcja Harveya zmagają się z przedstawionymi w tekście problemami. Jako rozwiązanie tych problemów jawi się szkoła ekologii-światów, tutaj przeanalizowana na przykładzie jednego jej przedstawiciela Jasona W. Moore'a. Rozwiązując problemy, o których pisali Bin i Ras, stwarza możliwości, by APW stała się teorią ukazującą raczej pewne continuum zmian ilościowych w obrębie kapitalizmu. Innymi słowy, perspektywa badawcza Moore'a stwarza nowe perspektywy zastosowania APW.

BIBLIOGRAFIA:

- Bin, D. (2018). So-called Accumulation by Dispossession. *Critical Sociology*, 44(1), 75–88.
- Buck-Morss, S. (2014). *Hegel, Haiti i historia uniwersalna*, tłum. K. Bojarska. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Das R., 2017, David Harvey's Theory of Accumulation by Dispossession: A Marxist Critique, *World Review of Political Economy*, 8(4), 590–616.
- Dobrowolski, J. (2020). *Niewolnicy i panowie. Sześć i pół eseju z antropologii i filozofii społecznej świata nowoczesnego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hardt, M., Negri, A. (2005). *Imperium*, tłum. A. Kołbaniuk i S. Ślusarski. Warszawa: Wydawnictwo W. A. B.
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. New York: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2006). *The Limits to Capital*. London–New York: Verso.
- Harvey, D. (2008). *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, tłum. J. P. Listwan. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Harvey, D. (2009). Przestrzenie marksizmu, *Nowa krytyka*, tłum. K. Majewski. Pobrane z: http://www.nowakrytyka.pl/pl/artykuly/Nk_on-line/?id=666/_Przestrzenie_marksizmu.

- Harvey, D. (2016). *Przestrzenie globalnego kapitalizmu. W stronę teorii rozwoju nierównego geograficznie*, tłum. J. P. Listwan. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.
- Harvey, D. (2019). *Anti-Capitalist Chronicles: Accumulation by Dispossession, Democracy at Work*. Pobrane z: <https://youtu.be/BRTUhoNORB4>.
- Kartezjusz (1996). *Rozprawa o metodzie dobrego powodowania swoim rozumem i szukania prawdy w naukach*, tłum. T. Boy-Żeleński. Warszawa: Sternik.
- Krupecka, I. (2021). *Kartezjusz i Kanibale. Z historii jednej idei*. Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria.
- Latour, B. (2010). *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do teorii aktora-sieci*, tłum. K. Abriszewski i A. Derra. Kraków: Universitas.
- Luksemburg, R. (1963). *Akumulacja kapitału. Przyczynek do ekonomicznego wyjaśnienia imperializmu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Marks, K., Engels, F. (1949). *Manifest komunistyczny* (s. 14–55). W: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Marks, K. (1961). *Tezy o Feuerbachu*. W: K. Marks, F. Engels. *Dzieła*. T. 3. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Marks, K. (1968). *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*. T. 1: *Proces wytwarzania kapitału*, W: K. Marks, F. Engels. *Dzieła*. T. 23. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Marks, K. (1984). *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*. T. 3(3). Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Mintz, S. (1986). *Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History*. New York: Penguin Books.
- Moore, J. W. (2003). *Capitalism as World-Ecology: Braudel and Marx on Environmental History*. *Organization & Environment*, 16, 431–458.
- Moore, J. W. (2010). *Cheap Food & Bad Money: Food, Frontiers, and Financialization in the Rise and Demise of Neoliberalism*. *Review (Fernand Braudel Center)*, 33(2/3), 225–261.
- Moore, J. W. (2021). *Narodziny Taniej Natury*. W: J. W. Moore (red.). *Antropocen czy kapitalocen? Natura, historia i kryzys kapitalizmu*, tłum. K. Hoffman et al. Poznań: Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej i Centrum Animacji Kultury w Poznaniu.
- Mouffe, Ch. (2020). *W obronie lewicowego populizmu*, tłum. B. Szelewa. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Nowak, A. W. (2011). *Podmiot, system, nowoczesność*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Polanyi, K. (2010). *Wielka transformacja. Polityczne i ekonomiczne źródła naszych czasów*, tłum. M. Zawadzka-Strączek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Thompson, E. P. (1971). *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past & Present*, 50, 76–136.
- Wolf, E. R. (2009). *Europa i ludy bez historii*, tłum. W. Usakiewicz. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.